Цветанка Янакиева (Шумен)

ПЕРГАМЕНТЕН ПСАЛТИР ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIV ВЕК ОТ ШУМЕНСКИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ

Ръкопис № 2605 представлява част от Псалтир с последования и е единственият пергаментен ръкопис в сбирката на Шуменския исторически музей. Постъпил е в началото на XX век, при което част от ръкописа (19 листи) е предоставена на Народната Библиотека в София /Цонев, с.1/[1].

Най-общо описание на ръкописа, който по-нататък ще обозначавам като Шуменски псалтир, се дава в специалното изследване на Даринка Караджова и Елена Узунова: 101 л. пергамент, 225Х155 мм, текстово поле 150Х105/110 мм /Караджова, Узунова, с. 127/.

Ръкописът е бил зазидан в комина на стара къща - сигурно място в случай на пожар или грабителски действия, но представящо сериозна опасност от опушване. Поради това сгърченият вид и потъмнялата кожа, за които Даринка Караджова смята, че са обусловени от времето и употребата, според мен се дължат на прегряване и опушване, както и началните листи, а не „на гризачи, влага и плесен“, както се отбелязва в цитираното съчинение.

Състояние на ръкописа

Общо 96 листи от запазените 101 са в добро състояние и се четат без затруднения. Не се поддава на прочит лист 2б и последните 3-4 реда, гравитиращи около долния ъгъл като поле на докосване при прелистване, на първите три листа и лл. 14 и 15.

В настоящия си вид Шуменски псалтир съдържа 38 цели псалми и 13 непълни, както следва:

цялостни - Пс. 32, Пс. 38, Пс. 40-55, Пс. 58-75 и Пс. 78-79;

непълни - Пс. 24:2-5, 7-9, 11-14, 21-22 // Пс. 25:1-2, 4-7, 8-12 // Пс. 26:1-3 // Пс. 31:5-11 // Пс. 33:20-23 // Пс. 34:1-13 // Пс. 37:7-23 // Пс. 39:2-4, 7 11-12, 14-18 // Пс. 56:2-6 // Пс. 57:4-12 // Пс. 76:2-16 // Пс. 77:3-18, 27-72 // Пс. 80:2-3.

[1] Според устно съобщение на зав. ръкописната сбирка на Шуменския исторически музей н. с. Доротея Георгиева, на която, ползвайки се от случая, изказвам благодарност за всестранната помощ.

Запазената част представлява около една трета от пълния текст на Псалтира с последования.

Пергаментът, на места пожълтял и опушен, е от кожа с неравномерна дебелина: наред с много дебелите листи - лл. 27, 32, 36, 37, 39-41, 94-101 и др. се срещат доста тънки листи - лл. 26, 57, 59, 63 и др. Преписвачът е писал и върху дефектни листи, така например л. 29 е с голяма дупка и текстът е изписан около нея. Зацапаният от често прелистване долен външен ъгъл на места е изтънял е разкъсан - лл. 21, 23, 24, 31, 43 и мн. др., на някои места тези ъгли са изрязани с много остър нож - лл. 31, 72, 73 и др. Има листи с отрязани цели ивици пергамент - лл. 21, 73 и с изрязани заставки - л. 28а (заставка **Ѕ**) и л. 33[а] (заставка **Б**).

Писмото е разположено свободно върху пергамента - с доста свободни пространства и с редки съкращения на текста, което създава впечатлението, че преписвачът е разполагал със значителни количества от недоброкачествен пергамент и въпреки това е използвал на места дефектни листи. Следователно, може да се предположи, че текстът е създаван в културна периферия, далеч от центрове със стабилизирана технология на производство на пергамент и със засилен нормативен контрол.

Разлиновката е еднообразна и включва традиционните 4 вертикални линии, като между I и II се разполагат инициалите на стиховете и началките на сегментираните текстове, а собствено текстът е между II и III линии. Доста често писмото излиза в полето между III и IV линия. Вертикалните линии са отчетливи, правени са с много тънко острие, а хоризонталните са по-неясни. Хоризонталните линии определят долното ниво на реда.

Номерацията на отделните тетради, съвременна на текста, е буквена и се фиксира в началото (горния десен ъгъл) и края (долния ляв ъгъл) на колата. Запазеният текст се отнася към VII - XXI тетради, които са кватерниони. Текстът в откъслека в НБКМ се отнася към коли XXX-XXXI и три листа от XXXII /Караджова, Узунова, с. 127/. Броят на листите в кватерниона се нарушава в случай на изгубени листи: между листи 4 и 5 липсват 6 листа, между 7 и 8 липсват 2 листа, между 9 и 10 - 6 листа, между 46 и 47, 89 и 90 и 90 и 91 - по 1 лист.

Особености на писмото

Писмото на Шуменски псалтир е едър разреден устав /цит. раб., с. 127/, по 14 реда на страница. Почеркът е еднообразен, буквените начертания са симетрични и пропорционални, с

подчертан геометричен характер. Писмото напомня типа устав от средата на XIV век, представен в Манасиевия летопис от 1345 г. и Норовския псалтир. Подобна констатация не противоречи на датировката на Даринка Караджова, която отнася ръкописа към втората половина на XIV век, поради факта, че може да става дума за културна периферия, по-консервативна като цяло, или за преклонни години на преписвача, професионално обучен в по-ранен период.

Репертоарът на буквите е традиционен за XIV век в по-голямата си част. Липсва голям ер **ъ**, носовките - голям и малък юс **ѫ** и **ѧ** и **ѱ**. Буква зело **ѕ** - в по-късно начертание с главичка надясно и буква кси **ѯ** се използват само като цифри. Алографно са представени **а** и **ꙗ**, **и** и **ї**, **є** е в три варианта - тясно, широко и йотувано, **о** е в четири варианта - тясно, широко, омега и очно - с една или две точки. Липсват алографи за **ѹ** - представено е само в диграф **оѹ**.

Част от буквените начертания са с датиращ характер. **Ж** е със силно съкратена горна част, която завършва с „рогчета“ във форма на луличка с капкообразно начало отляво надясно и нагоре. Всички линии на долната част са дебели. Пише се с три движения - дебела мачта, полукръг с висок връх и „рогче“. Тези особености поддържат датировката на писмото - втората половина на XIV век. В същата посока е начертанието на **к** - със значително разстояние между дясната права и лявата извита линия, както и съединителната линия на **и, н, ꙗ, ѥ**, която е разположена в горната третина. Над реда излизат мачтата на **ѣ** и горната част на тита θ, а под реда слизат опашчиците на **ꙁ, ρ, ѹ, χ, ц, щ, ф** и **ѯ** и краченцата на **д**. Лигатурите са много редки и пред-ставят съединение на **а+ѹ** в **ꙁаѹтра** и **ρ^ааѹи** и **т+в** - **вєличьствиє**. Полууставни и скорописни начертания не са забелязани.

Акцентуацията е непоследователна, по-често е острото ударение, но се среща и тежко. Редовно се употребява двоен гравис и паерчик.

Съкращенията с титла според тяхната честота се отнасят до **бб҃ь** и множество производни, **гг҃ь** и производни, **дш҃а**, **дн҃ь**,

спсь, млть, блгь, члкь, глъ, црь, снь нбо, сть дхь, глсь, wць, аггли, двы, вьскрси, мти, млить, млоуи, ннıа, слнца, црковь и др.

При съкращенията с изнесена буква решително преобладава изнасянето на **д** особено в съчетание **жд** и в това отношение съкращенията с изнесена буква **д** в Шуменския псалтир са три пъти по-често от съответните в Томичов псалтир. Изнасянето на **с** е значително, но то все още не е обхващало възвратния морф **сѥ** - напреднал процес в останалите текстове от XIV век. Изнасянето на **х** в именни и глаголни флексии е последователно и е два пъти по-редовно от съответната употреба в Томичов псалтир. Рядко се изнася **в** (**слава, слово**), **ч** (**рече, вечерь**), **ѳ** в **каѳизма**, само в две позиции **вѣкь** и **покорише** се изнася **к**, а **г** се изнася инцидентно само в края на реда - **кго, твокго**. Всички изнасяни букви (с изключение на **д**) са с покритие. Отсъстват случаи на изнасяне на **ж, м, т** и гласни, така характерни за ръкописите от XIV век - Норов и Томичов пс. Подобно обстоятелство свидетелства за по-архаична правописна традиция, към която се придържа преписвачът на Шуменския псалтир.

Текстологична редакция

Уточняването на редакцията на Шуменския псалтир се осъществява въз основа на съпоставка със съответните текстове на псалтира от архаичната редакция - Синайски псалтир (С), среднобългарска - Болонски псалтир (Б) и регионално вариращи текстове, чиито показания се привеждат по сериозното изследване на Ивона Карачорова /Карачорова 1989/, а така също среднобългарската поправена предевтимиева редакция на Норов псалтир (Н) и светогорската редакция - Томичов псалтир (Т) и Киевски псалтир (К) от 1397 г. Показанията на по-късния Пловдивски псалтир (Пл) се извличат от разночетенията в изданията Норов пс. /Норовская 1989, т. I/ и от цитираното изследване на Ивона Карачорова.

Най-големи различия текстът на Шуменски псалтир (ШП) проявява при съпоставка с Н - 913 разночетения, от които повече от 220 лексически. Съществени са различията с текста на древните псалтири: със С - 760 разночетения, от които повече от 180 лексически и с Б - 726 разночетения, сред които не по-малко от 140 лексически.

Значително по-близо стои ШП до текстовете от светогорската редакция: текстът на К съдържа 415 разночетения, от които 61 лексически, но най-близко текстът на ШП стои до Т, образцов паметник на светогорската редакция - разночетенията са 141 в 189 позиции, от които лексическите са 41. Следователно, проведените наблюдения показват, че ШП е паметник от светогорската редакция и неговата специфика следва да бъде определена въз основа на последователната съпоставка с Т. Че преписването на ШП е ставало по среднобългарски паметник от типа Т, освен приведените количествени данни, свидетелстват и някои общи деформации между двата паметника, които останалите текстове не познават:

Пс. 34:8 **Да прїидєть ѥмоу сѣть ... и** ***ловитвоу*** (Т - **ловитвѫ**)

ѭже скри Обїимєть ѥго - в останалите текстове се отразява коректната форма за Им. п. ед. ч. - ***ловитва***, а преписвачът на К се опитва да осмисли флексията за вин. п. ед. ч. като прибавя предлог - ***въ ловитвоу***, с което създава нова деформация;

Пс. 41:7 **кь мнѣ** ***самом***᷄ (Т - ***самомь***) - в останалите текстове е правилната форма за дат. пад. на местоимението - ***самомоу***;

Пс. 62:12 **Похвалит**᷄ **сє вьсакь кльны сє** ***ѥмь*** - в останалите паметници стои правилната форма за тв. пад. ед. ч. м. р. на третоличното местоимение ***имь.***

В цитираните позиции става дума за среднобългарски мотив за смесване на флексиите за им. и вин. пад. ед. ч. на съществителните от ж. р. и за смесване на дат. и местен, от една страна, и твор. и местен - от друга при неличните местоимения - явления, свързани с депарадигматизацията на имената в живия български език и широко отразявани в писмеността. В нашия случай е важно, че преписвачът на ШП безусловно следва среднобългарския протограф, като сляпо му подражава.

За среднобългарския характер на протографа свидетелстват също отражения от типа на **глъбокь** и **глъбины** - 63:8, 64:8, 67:23, 68:3,4 и 16 (в Т отражението е само с **глѫб~**, а в тези случаи ШП като правило употребява **оу**), което навежда на мисълта, че в среднобългарския протограф на ШП е имало резултат на деназализация на **ѫ** в **ъ=ь** в ШП.

Доказателства от аналогичен характер са и употребите на **ѣ** при имперфективни глаголи под влияние на среднобългарския протограф - **вьжᴬьлѣютъ** 44:12 и **клънѣхоу** 61:5, макар че в повечето случаи преписвачът на ШП трансформира среднобългарското **ѣ** в **ıа**.

Както беше отбелязано, спецификата на текста на ШП се заключава в индивидуалните употреби, в които опонира на светогорската редакция и по-конкретно - на Т. В някои случаи такива употреби придобиват характер на деформации:

41:9 **Мл҃тва б҃оу живота *кго* ѡ̀ *мене*** - ... **живота моего** Т

под влияние на текста от по-горния ред - **пѣснь *кго* ѡ̀ *мене*;**

52:7 **Кто д҃а ѡ сїѡна *на* спе҃ние** - **ѡ сїѡна спе҃нїе** Т;

61:4 **Доколѣ належите чл҃ка** - ***...на*** **чл҃вка** Т;

79:6 **и сьврьши кго** (т. е. **виноградь**)

кже **насадыи десница твоıа** - ***...иже*** **насади** Т.

Индивидуална употреба се формира и в резултат на пропуск в ШП:

77:4 **и силы кго и чюдеса** - **... и чюдеса *кго.***

Подобни грешки на преписвача могат да бъдат пренесени в по-късни преписи и да формират особено разклонение в рамките на редакцията.

Индивидуални лексически замени в ШП, които са неизвестни на достъпните ми за наблюдение текстове, се отразяват в следните позиции:

32:10	**ѡ̀мєтаıт *помысли* лю^ᴬмь**	**ѡ̀мєтаєт *же мысли*** Т и останалите
48:17	**нє *оубоисѧ***	**нє *боисѧ***
66:2	***и ıави*** **лицє твоı**	***просвѣти*** **лицє твоє**
68:11	***покрихъ*** **постомь д҃шоу мою**	***прикрыхъ*** **посто^м дшѫ моѫ**
67:31	***сьборь*** **юницьь вь юницаахъ**	***съньмь*** **юнець въ юницахъ**
77:51	***оуби*** **всакь прьвѣнць**	***поби*** **въсѣкь пръвѣнець.**

Част от индивидуалните лексически употреби са възприети в по-късния Пл:

37:7	***смѣрихсѧ*** **до конца**	***слѫкохъсѧ*** Т и останалите
65:12	***скрозѣ*** **wгнь**	***сквозѣ***

68:24	и хрьбьть и$^{\overline{х}}$ ... *сьгни*	*слѫци*
77:9	с$\overline{\text{нв}}$є кфрємовы *напрєзающіє* и стрѣлающіє лоукы	*налѫцаѫщіє*
25:1,	61:9 всь *сьборь* людии	*съньмь.*

Последните две лексеми имат индивидуален характер само в посочените позиции, тъй като при 44:5 в ШП е употребена лексема **налєци**, а при 57:8 и 63:4 във всички псалтири, в това число и в ШП, стоят лексеми с корен **прєг~/прѫг~**. Аналогично вариране се наблюдава и при **сьборь~сьньмь** : на фона на обозначените индивидуални позиции преписвачът на ШП употребява при 62:3 и 73:2 **сньмь**, а при 39:11 и 67:31 отразяването на **сборь** се споделя и от някои среднобългарски псалтири от западнобългарска територия - Боянски, Софийски, Сръбски /Карачорова 1989, с. 204/.

Значителна част от лексическите разночетения на ШП със светогорската редакция (в лицето на Т) се дължат на предпочитаната от преписвача на ШП лексема от архаичната редакция на С:

43:18	*нє прѣврѣдихомь* въ ꙁавѣтѣ С, ШП	*нє бесправдихомь*	Т и др.
72:10	wбратєтсє лю^{А}їє мои *сѣмо*	*само*	
73:9	и н^{с}а нє познаютъ *потомь*	*к томоу*	
75:2	*ꙁнаємь* вь иоудеи $\overline{\text{бъ}}$	*вѣдомь*	
77:17	приложишє *пакыи* сьгрѣшати	*єщє*	
77:38	тьь же є^{с} *мл*^{с}*тивь*	*щєдрь*	и др.

Част от лексическите разночетения на ШП с Т следват предевтимиевата среднобългарска поправена редакция на Н:

45:4	*смєтошесє* горы Н, ШП	*смѫтишѫ сѧ*	Т и ост.
49:2	*блг*$\overline{\text{олѣпиїє}}$ *красоты*	красота лѣпоты	
44:9	смѹ̈рна	ꙁмирна	
73:1	*прогнѣва сє* ıарwсть твоıа	раꙁгнѣва сѧ	
79:2	*наставлıак* ıако wвчє иwсїфа	*водѧи*	и др.

Друга част следва споменаваната по-горе група от среднобългарски псалтири от XIII век със западен произход:

50:20	**ѡлокавтомѫти**	Б, ШП	**въсєсъжагаємаа** Т и ост.
57:7,	59:8 **гѣ** Боянски, Радомиров, Григоровичов, Сръбски /Карачорова 1989, с. 209/		**бѣ**
67:26	**варишє кнєзє *близъ* поющии$^{\widehat{x}}$**		***жды*** и др.

И така, в текстологично отношение ШП следва светогорската редакция и преди всичко - Т. Наблюденията показват, че преписвачът на ШП е разполагал освен с образец на светогорската и с преписи на други редакции - архаична, среднобългарска от западен произход и среднобългарска поправена предевтимиева от типа на Н. Възможно е, предвид доброто познаване на самия псалтирен текст, като богослужебен и обучаващ, преписвачът да е знаел наизуст възможните варианти и изборът му да се основава на индивидуалните му семантични представи и предпочитания. Така или иначе, при фиксираните 41 нарушавания на светогорския образец, представен в Т, в 13 случая (31, 7%) той се обръща към архаичната редакция, в 4 случая (10%) - към по-ранни регионални среднобългарски текстове, в 6 случая (15%) - към редакция от типа на Н, но най-често - 18 позиции (44, 3%) предпочита индивидуална употреба, която намира продължение и в по-късни паметници, като Пл от края на XVI век.

Езикова редакция

А) Правописни особености.

1.0. Ръкописът е безюсов - обстоятелство, което в условията на XIV век автоматически изключва българската територия, като езикова среда на създаване на ръкописа. Модулът на трансформация на юсовете е стандартен - голям юс **ѫ** се предава с **оу** след твърда съгласна и с **ю** след гласна или мека съгласна, малък юс **ѧ** се предава с **ѥ** в абсолютно начало и след палатални **л, н, р** и с **є** в останалите позиции. Замяната на юса с **ь** от типа на **глъбокъ** и **глъбина**, вече спомената, е свързана, според мен, с особеностите на юсовия протограф.

2.0. В текста абсолютно преобладава отражение на малък ер - **ь**. Широко е застъпена употребата на паерчик. Вокализацията в силна позиция се изчерпва с два случая - **со мною** 8б (при абсолютно преобладаващо **съ** в текста) и **любовь** 79б. Ръкописът не познава ерова епентеза.

2.1. Отразяването на **ь** в слаба позиция при форми от типа **кьгда** 35б, **wстань̲кь** 87б, **пришь̲лць** 13а и 15а, **оуничь̲жимь** 20а и 40б, **мь̲чь** 46б, **брь̲нила** 69а и мн. др. за XIV век може да се разглежда преди всичко като преднамерена архаизация, както и правописът на префиксите **изъ-**, **wбь-**, **разъ-**, и **рась-**. В същата посока е и хиперкоректното отражение на **ь** в **ложесьнь** 47а. Пропускът на **ь** в слаба позиция се наблюдава в корени като **оупвати** и **всакь**, в повечето суфикси, при префикси и предлози най-често при **съ** пред форми с начални **н, м, л, в** : **снѣсти** 22а, 40а, 68б; **с нв̄сѣ** 7а, 40а, 46б, 87б, 101а; **смоуцıакши** 20а, 26б, 46б, 50б; **свѣсть** 23б, 70а и **свѣцıаше** 53б, 74б; **сломить** 27б и др.

2.2. Важна особеност, идентифицираща ръкописа като сръбски, е пропускът на ерова буква в силна позиция в корени като **всь** и **псь** и в много наставки: при кратки прилагателни и причастия - **страшнь** 28а и др., **хвалнь** 28б, **бєзоумнь** 39б, **вѣчнь** 87а, **страннь** 68б, **силнь** 96б, **шоумнь** 96б, **крѣпкь** 74а и др. и при съществителни: **воскь** 47б, **начєткь** 95а, **тєлць** 34а, **стоудєнць** 44а, **вѣнць** 59а, **оустнь** 49б, и др. Паерчикът в аналогични случаи е рядък - **пл́ть** 57б и **дв́ри** 83а.

3.0. Началната йотация е проведена последователно, изключенията се отнасят до рядката употреба на широко **Є** в абсолютно начало: **Єлень** 18а, **Єгу́пта**, **Єѡиwплıанє**.

3.1. Интервокалната йотация е последователна и спазва по-стари образци, като опонира в това отношение на образцовата евтимиева редакция. В текста, все пак, се срещат отделни случаи на занемарена йотация в позиция пред **а**: 15 употреби при прилагателните от ж.р. ед. ч. и ср.р. мн.ч., от които 7 в края на реда, вероятно, по технически причини; 4 случая с **-иа** при над 80 случая с **-иıа**, 5 случая с **-оа** при близо 90 случая с **-оıа**, при това и

петте случая в края на реда. В позиция пред **є** случаите със занемарена йотация са още по-редки.

3.2. Йотацията след съгласна се фиксира в позиция след палатални **л**, **н** и **р** - ярко свидетелство за сръбския произход на преписвача. Групата на палаталите в езика на ръкописа окончателно е напусната от **с** като резултат от III палатализация - постоянни са употребите от типа на **вса**, **всакь**, **всачьскоѥ**. Йотацията след палатално **л** е последователна, като обхваща и над 50 случая на епентеза - изключението е единично: **ꙁаколєнию** 23б. При отразяването на палатала **н**, освен във флексиите на меките парадигми на съществителните, прилагателните и миналите страдателни причастия на глаголите от IV презентен клас, последователна йотация се наблюдава във флексиите на косвените падежи на третоличното местоимение: **нѥго**, **нѥмоу**, **нѥмь**, **нѥи**, **нѥ**. Няма изключения.

По-сложно е отразяването на палатално **р**: пред **а** се отбелязва само в 4 позиции - по два случая с **ц҃рꙗ** и **мꙋрꙗ**, наред с **мора** 72а, 77а. При глаголните форми преобладава твърдата реализация - **раꙁаракѣть** 6б, **смѣракѣть** 86а, **творахову** 9б. В позиция пред **є** палатално **р** е отбелязано в 26 позиции, изключенията са 5 и се отнасят до форми като **морє** 84а (палатално **р** в тази форма е отбелязано на лл. 60а, 91а, 95б), **ц҃рєвѣ** 26а и 72б (палаталното отражение преобладава в 9 позиции) и **м҃трє** 34а и 75б с единично палатално отражение **м҃трꙗ** 68б. Тези обстоятелства показват, че въпреки нормативните усилия на преписвача, в неговия говор **р** е депалатализирано в доста напреднал стадий.

4.0. Модулът на трансформация на **ѣ** от среднобългар-ските ръкописи в наставка и флексия е **ꙗ** с две изключения - **вьжᴬєлѣѭть** 25б и **клънѣхоу** 53б, които са в пряка връзка с протографа, а в корена трансформацията е с **є**: **помєни**, **свєщꙗшє**, **ѡ҃вєщꙗють**, **ѡбєщꙗхсє**, **потрєба**, **прємо**, **колєна** и др. Аналогична замяна се съдържа и във флексиите за дат. и м. п. на личните местоимения - **тєбє**/**сєбє** 21б, 22а, 55б, 99а. Обратната замяна - хиперкоректно **ѣ** ШП срещу епимологично **є** на среднобългарските ръкописи: **корѣнь** 39а и 100б,

скрьбѣхъ (същ. име) 26б, **словесѣхъ** 36б, **всѣи** 28б и 46б, **нѣ соуть** 79б, **дондѣже** 46б и др., **идѣ** 12б и 40а, **гдѣ** 18б, 19б, 98б и др., е свидетелство за сръбския произход на преписвача поради високия характер на **ѣ**, сближаващ **ѣ** с **є**. В единични случаи **ѣ** замества **а** ~ **сѣдоу, хлѣбии**, замяна, характерна за сръбската писмена традиция.

5.0. В същата посока ни отвежда и отразяването на етимологично **ы** в ШП - свидетелство за приключило функционално изравняване на **ы** и **и** със запазен общ член **и**: постоянно **крити, рикахъ, затикаки, постидєтсє, сии** вм. **сыи** и мн. др., както и във флексиите за вин. мн.ч. на същ. им. от м.р. на твърда съгласна - **дари, кєдри, wбѣти, wвни, кратїи**; род. ед. и им.-вин. п. мн. ч. на същ им. от ж. р. твърда парадигма - **бєс цѣни, пєти, води** и др.; местоим. **вии** вм. **вы** и **ни** вм. **ны**, а така също при прилагателни, причастия и спрегаеми глаголи. В над 70 позиции е зафиксирана хиперкоректна употреба: в коренна морфема - **сьбыракє** 6б, **сьгнышє** 10а, **выина** (вм. **вина**) 86б и т. н.; в наставка - **грѣшныка** 48а и 63а, **злобывыхъ** 56б и т. н.; във флексии за им. мн. ч. м.р. на съществителни и кратки прилагателни - **вразы** 11а, 11б, 17б, 44б, 45б, 62а и 100а, **гробы** 31б, **скоты** 34а, **соуды** 33б и даже **кнєзы** 66а, както и в род. и дат. ед. ч. и им.-вин. мн. ч. на съществителните от ж.р. по *ĭ основи - **сѣты** 2а и 9а, **радосты** 5а, **сьмрты** 7б, **болѣзвыи** 17а, **скрьбы** 60б и 75б, **чєлюсты** 5б и мн. др. Подобно нормативно усилие от страна на преписвача и неговите резултати сочи сръбска езикова среда.

6.0. Диагностична сръбска особеност представлява и удвояването на гласни **а, и** (вкл. вариант **ыи**) и **ь** във флексии на имената и глагола.

6.1. Удвояване на **а** е сравнително по-рядко и се фиксира в някои именни - **цр҃кваахъ** 66а и **юницаахъ** 66б и глаголни форми - **сьбраа** 17а, **гл҃аа** 33а, **призваа** 33а, **оуслышаа** 33б и др. Удвояването на **и ~ ии** и **ыи** е много по-разпространено и обхваща съществителни (**конциихъ** 29б, **жилищии**$^{\widehat{x}}$ 43а, **дьнии** 21а=вин. мн.ч. и др.), местоименията **мии** и **вии** (вм. **мы** и **вы**), пълните прилагателни в мн.ч. (**бєзаконниихъ** 40а, **бл҃гыи** 2а и 58а, **людьскымь** 76б и мн. др.),

инфинитивни и спрегаеми глаголни форми (**с̑пса́тии** 65б, **изба́вить** 16б, **прѣпрїи́ши** 36б, **оумножи́и** 59а, **поносїи** 84б, **пораз̑ы́и** 71а, **вьц̑рии́ сѧ** 28б - общо над 40 позиции, в които текстуално се изключва възможна употреба на формата за вин. п. ед. ч. на **и**-местоимението). Удвояването при прилагателните и причастията създава впечатлението за употреба на неконтрахирани форми, но отразяването на форми от типа на **чл̑чьскыиѭ, прьвыиѭ** и особено второличното местоимение **тыи** (=**ты**) позволява удвояването и при прилагателните да се разглежда като правило за графична комбинаторика от локална нормативна система на преписвача-сърбин.

Удвояването на **ь** става пряко (над 80 позиции) или чрез двоен гравис (19 случая) и се отнася до нулевата флексия за род. мн. ч. на съществителни и кратки прилагателни: **врагьь** 65б, 66а и 70а - същата форма без удвояване и с двоен гравис е на лл. 25а и 48а; **силь̀ь** 27а, 29б, 64а, 68; **словесь̀ь** 45а и **чѣдь̀ь** 80а; **неправѣдньь** 85а, **вѣчньь** 87а, **їс̑лвь̀ь** 66б и др., а така също при окончание **-ѡвь** ~ **родо́вь̀ь** 77а, **с̑нов̀ь̀ь** 80б и **домовь̀ь** 85а. Удвояване се наблюдава и при им.-вин. п. ед. ч. на показателните местоимения за м.р. **тьь̀** ~ 8 случая с удвояване и 5 случая с двоен гравис без удвояване и **сь̀ь** - по 1 случай.

7.0. Правилото за графична дистрибуция на **и** и **ї** от евтимиевата редакция като цяло не се спазва в ШП и пред гласни преобладава **и**. Все пак **ї** се среща в състава на представка **при-** пред следващо начално **и**: **прїими** 8б, 16а, 101б и **прїѣдѹть** 9а, 18б, 57б, 66б и под., в някои флексии като **моѹжї́и** 4а, **бѣз̑аконї́и** 13а, **крьвї́и** 4а, **бг̑а́тї́и** 25б, **соѹщї́и** 58а, **ѡбавающїихь** 47а и при удвоените гласни при аорист - **ѡз̑лобї́и** 21а, **положї́и** 27б, **покорї́и** 28а, **з̑атворї́и** 99б и др. При всички цитирани разреди отражението на **ии** пред **ї** решително преобладава. Следователно, преписвачът познава съответното правило на евтимиевата редакция: за това свидетелстват не само цитираните примери с **ї**, но така също единични отражения на **ї** пред **є** - **с̑пс̑еї́є** 15а и пред **а** - **помышленї́а** 45а и **з̑наменї́а** 94а, но не го спазва, а се придържа към по-архаична правописна система.

Съвкупността от особености, преди всичко 1.0, 2.2, 3.2,4.0, 5.0 и 6.0 еднозначно идентифицират езиковите специфики на ШП като сръбски, а 2.1, 3.1 и 7.0 свидетелстват за по-архаичния характер на правописната нормативна система на преписвача в сравнение с образцовите нормативни системи на среднобългарските паметници от светогорската редакция.

Б) Морфологични особености.

Морфологичните различия между ШП и среднобългарските псалтири от светогорска редакция (преди всичко - Т) са свързани най-често с модула на графична трансформация на юсове и ѣ. В останалата част ШП открито следва среднобългарски образец, като различията се формират от индивидуалния избор на преписвача на ШП на вариант, опониращ на среднобългарските текстове по ***число***: 67:5 **ꙁападь** в ШП срещу **ꙁапады** в Т и ост., 56:5 **ѡроужиїє** срещу **ѡржжиа**, 77:52 **стада** срещу **стадо**, а така също **вь вѣкы** (47:15, 51:10 - 2 пр., 71:19, 78:13) срещу **въ вѣкь**, при това Пл отразява варианта на ШП, и 68:36 **вьсєлитсє** срещу **въсєлѧтсѧ**; и по ***време***: предпочита сегашно време с глагол от несвършен вид пред бъдеще време с глагол от свършен вид 52:5 **раꙁоумѣваютъ** срещу **раꙁоумѣѭтъ**. Предпочита флексия-иновация за вин. п. мн. ч. м.р. на притежателните местоимения **твои** 24:3 и **мои** 37:8 и 39:3 срещу **твоѫ** и **моѫ**. Наред с това постоянно избира архаичната флексия за дат. п. ед. ч. м. и ср. р. на пълните деятелни причастия **-оумоу** срещу **-омоу** в среднобългарските паметници.

Съществена част от специфичните нормативни употреби на преписвача на ШП намира последователно отражение в по-късния Пл:

49:18	**тати** (вин. п. ед. ч.) ШП, Пл	**татѣ** Т **тать** С
47:6	**видѣше**	**видѣвше** Т и ост.
77:29	**ꙗше**	**ꙗдошѫ**
50:17	**оустнѣ ми**	**оустнѣ мои**

Впечатляващо последователна е употребата на флексия за им. п. мн.ч. м.р. на относителните прилагателни **-сции** в ШП и Пл срещу **-стїи** във всички останали паметници: **людсции** 44:13 и 46:10, **ꙁємльсции** 77:5 и 11, **чл҃чьсции** 48:3, 56:5 и 61:10 - 2 пр., **иоудєисци** (Пл

- їи) 68:36, **арависции** и **ѳарьсиисции** 71:10, както и в м. п. ед. ч. ж. р. на същите прилагателни **кгу̑птьсцѣи** 77:12 и 77:51 срещу **-стѣи.** Подобна общност между ШП и Пл, опониращa на всички останали среднобългарски паметници, е аористната флексия за 2/3 л. дв. ч. ж. и ср. р. **-ста** срещу **-стѣ** в среднобългарските: при **очи** - 68:4 **исчезоста,** 76:5 **прѣ^вариста,** 68:4 **помрачита се;** при **оустнѣ** - 65:4 **изрекоста,** 70:23 **вьзра^ѹкта се** и при **ногѣ** - 37:17 и 72:2 **подвижаста се.**

Резултатите от текстологичния и езиков анализ на ШП налагат следните изводи:

1. ШП представлява сръбски препис на среднобългарски Псалтир от светогорска редакция. Модулите на трансформация на среднобългарски юсове и **ѣ,** формирали се в сръбската писменост още през XIII век, в анализирания текст са представени последователно.

2. ШП е текстологично и лингвистично представителен и авторитетен за по-късната сръбска писменост, тъй като много от неговите специфични употреби намират отражение в значително по-новия Пл от края на XVI век, който вероятно има за основа протограф от типа на ШП.

Въвеждането на Шуменския псалтир в научно обращение, освен разширяването на кръга от славянски ръкописи, съхранявани в български ръкописни сбирки, има за цел да разшири географията на разпространение на среднобългарската писмена продукция - висококачествен продукт за културен експорт в други територии на Славия Ортодокса. Обстоятелството, че до настоящия момент в славянската медиевистика липсва свързващото звено между среднобългарската авторитетна редакция на Псалтира и сръбската ѝ рецепция в паметник от XIV век и в най-авторитетните изследвания на псалтирния текст за съпоставка се привличат паметници от XV век (Букурещки Псалтир от 1411 г.) и от края на XVI век - Пловдивски Псалтир, значително по-късни и, възможно, производни на Шуменския, отрежда на последния онова важно място, което по право Шуменският Псалтир следва да заеме.

ИЗВОРИ

С = Северьянов, С. Синайская псалтырь. Глаголический памятник XI века. Петроград, 1922.

Б = Дуйчев, И. Болонски псалтир. Български книжовен паметник от XIII век. Фототипно издание, С., 1968.

Н = Норовская псалтырь. Среднеболгарская рукопись XIV века в двух частях. С., 1989.

Т = Джурова, А. Томичов псалтир. С., 1990. (в два тома)

К = Вздорнов, Г. И. Исследование о Киевской псалтыри. В: Киевская псалтырь. М., Искусство, 1978.

ШП= Ръкопис №2605 от сбирката на Исторически музей в гр. Шумен.

ЛИТЕРАТУРА

Караджова, Узунова = Караджова Д., Узунова Е. Славянски ръкописи в Историческия музей на Шумен. - В: Старобългарска литература, кн. 23-24, 1990, с. 125-149.

Карачорова = Карачорова И. Към въпроса за Кирило-Методиевия старобългарски превод на Псалтира. - В: Кирило-Методиевски студии. кн. 6, С., 1989, с. 130-246.

Цонев = Цонев Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. I. С., 1910.

Чешко 1981 = Чешко Е. В. Второе южнославянкое влияние в редакции псалтырного текста на Руси (XIV-XV вв.). - В: Старобългаристика, V, кн. 4, 79-85.

Чешко 1982 = Чешко Е. В. Об афонской редакции славянского перевода Псалтыри в ее отношении к другим редакциям. - В: Язык и письменность среднеболгарского периода. М., 60-93.

Чешко 1990 = Чешко Е. В. Редакция, особености на превода и система на писмото на Томичовия псалтир. - В: Джурова А. Томичов псалтир. Т. I. С., 28-37.

A PARCHMENT PSALTER FROM THE SECOND HALF OF THE 14TH CENTURY IN THE SHOUMEN MUSEUM OF HISTORY

Tsvetanka Yanakieva (Shoumen)

(summary)

The only parchment manuscript in the collection of the Shoumen Museum of History is a Slavonic one № 2605 dating from the second half of the 14th century.

It has no beginning or end and contains 101 leaves which represent about 1/3 of the entire text of the augmented Psalter. The textological analysis attributes the Shoumen Psalter to the Middle Bulgarian Athos version and especially to the Tomich Psalter from the second half of the 14th century. This is proven by the number of common places between both texts which mark them from the other Psalters of the Athos version and by their common deformations. The linguistic particularities of the Shoumen Psalter which are orthographic and grammatical identify it as Serb copy of a Middle Bulgarian Psalter of the Athos version. It is considerably earlier than the Serb Psalters hitherto known in Slavonic Mediaeval studies such as the Bucharest one from 1411 and the Plovdiv one from the late 16th century.